

Bevezetés az egyházlátogatási jegyzőkönyvekhez

A Tiszán inneni református egyházközségeket összefogó egyházmegyék részben a középkori egri püspöki egyházmegye, részben pedig az esztergomi érsekség területén alakultak meg. Ez a református egyházvidék magában foglalta Abaúj, Borsod, Gömör, Kishont, Torna, Ung és Zemplén vármegyék jelentős részét, valamint több községre kiterjedt Bereg, Heves, Sáros és Szabolcs vármegyékben. A református egyházmegyék (korabeli nevükön: tractus, senioratus, dioecesis) a helvét reformáció fokozatos térhódítása során szerveződtek meg véglegesen, s területi beosztásuk az 1799. évi átszervezésig lényegében nem változott. A Luther nevéhez fűződő reformáció szelleme ezen vidék mezővárosaiban a 16. század negyvenes éveiben általánosan elterjedtnek mondható. A hatvanas évek elején pedig a Tiszán inneni lelkészek többsége már a svájci irányt követte, aminek kifejeződést adtak a Tarcalon tartott zsinatok is (1561, 1562, 1564). A helvét irány befogadását deklaráló debreceni zsinaton 1567-ben az abaújtvári (olykor kassavölgyi-ként is emlegett), borsodi és zempléni tractus képviseltette magát és írt alá a Helvét Hitvallásnak. Ung ekkor még távolmaradt, minden bizonnyal antitrinitarius esperese, Egri Lukács befolyásának következtében, hiszen az említett zsinat az erőteljesen terjedő szentháromságtagadással szemben foglalt állást. Egri esperes halála (1574) után azonban ez az egyházmegye is csatlakozott a Tisza-jobbparti senioratusokhoz, s az 1591. évi nagykarolyi zsinaton már mind a négy egyházmegye jelen volt. A gömöri és kishonti református egyházközségek 1596 táján egyesültek a borsodiakkal, úgyszintén a tornaiak az abaújiakkal, s a későbbiek során ezen egyházmegyék olykor borsod-gömör-kishonti illetve abaújtvár-tornai néven is említettek.

A Tiszán inneni egyházmegyék a vármegyék elnevezését alkalmazták magukra, határaik azonban jelentősen különböztek a politikai megyék határaitól, területileg egyáltalán nem estek egybe azokkal. Az **abaúji** senioratus délen kiterjesztette fennhatóságát egészen a Tiszáig, Zemplén vármegyéből bekebelezve számos helységet. Tállya, Mád, Tokaj vonala képezte a keleti határt, s e helységek mellett idetartozott Szerencs, Megyaszó és környéke is. Néhány falut Szabolcs Tisza-jobbparti részéből szintén bírt (Báj, Tiszaladány, Prügy). Ugyancsak ezen egyházmegye része volt Torna vármegye keleti sávjának néhány községe, úgymint Torna, Körtvélyes, Bódvaszilas, Nádaska, Komjáti, Bódvalenke stb, valamint Sárosból is két kis sziget, Asgut és Somos néhány filiával. A **borsod-gömör-kishonti** egyházmegye a nevében feltüntetett vármegyék területén kívül Szikszó térségének abaúji helységeit nagyjából Felsővadász magasságáig, és Zemplén déli nyúlványának községeit – Böcs, Berzék, Gesztely, Lúcs, Hernádnémeti stb. – magában foglalta. Heves vármegyéből is több települést magáénak tudhatott a Tarna vonalától keletre. Torna vármegye nyugati felét szintén bekebelezte. Az **ungi** tractushoz tartozott néhány község Beregből (a Szernye - Latorca köz Unghoz közel eső települései) és Szabolcsból Eszeny környéke. Zemplén vármegye északi részének keleti fele is idetartozott, az Olyka, illetve az Ondava képezte a határt. Zemplén középső részén a Laborc völgyének számos községét is bekebelezte az ungi esperesség. A **zempléni** egyházmegye Abaúj keleti sávjának gyülekezetei közül a Szalánc - Füzér - Erdőhorváti vonal menti településeket tudta magáénak. Ezek mellett néhány szabolcsi községet is bírt (Kenézlő, Viss, Zalkod).

Ma már nehéz lenne eldönteni, hogy mennyire befolyásolta ezt a földrajzi alakulást a protestánsok birtokosok birtokügyeinek bonyolult viszonya, mely a kettős királyság harca-

inak során egyre kuszább lett, illetve más gazdasági, földrajzi tényező. A reformációt megelőző évtizedekben már kialakulhattak az alsópapság önszerveződő közösségei, a fraternitások, amelyek szintén befolyásolhatták a Tiszán inneni egyházvidék későbbi tagozódását. Mindenesetre a reformáció során kiformalódott egyházmegyék 1733-ig nem léptek tovább a hierarchikus szerveződésben, amennyiben addig nem választottak püspököt, hanem megmaradtak az esperesi kormányzat mellett, így egységes igazgatású kerületet sem hoztak létre.

A legnagyobb tractus a borsod-gömör-kishonti volt. Egyházközségeinek száma meghaladta a háromszázat a 17. század közepén. Abaúj, Zemplén és Ung megközelítőleg azonos számú gyülekezetet tartott számon, mintegy százötven-százhetvenet.

A zempléni egyházmegye kebelében unióban éltek együtt a *szláv* evangélikusok (lutheránusok) és a magyar reformátusok. Az evangélikus gyülekezetek igazgatását a varannói szláv lelkészre bízta az egyházmegyei zsinat 1596-ban. Az ungi egyházmegyében is találunk nem magyar nemzetiségű gyülekezeteket. Az Olyka és a Laborc közének több egyházközsége *rutén* közösségekből szerveződött.

Forrásaink „műfajukat” tekintve egyházlátogatási jegyzőkönyvek. Az egyházlátogatás (*canonica visitatio*) az egyházkormányzás eszköze, annak ellenőrzésére, hogy a gyülekezetekben törvényes rend szerint folyik-e az élet. Az egyházi viszonyok pontos ismeretét volt és van hivatva szolgálni. Ez az ismeretszerzés az egyház jogi életében folytonos és szabályszerű intézménnyé, s az egyházkormányzók sajátos munkakörévé alakult, mint egyházlátogatás. A Biblia beszámol arról, hogy az apostolok személyes látogatásaikkal és leveleik útján tanácsolták, intették a gyülekezeteket. Ez a tevékenység mintája lett az egyházlátogatás formájának, amelynek megszilárdult rendjét a 6. századtól kezdve már megbízható források tanúsítják. Az egyházi törvények (kánonok) a püspök kötelességévé tették a vizitációt, amit évente egyszer gyakorolnia kellett, lehetőleg személyesen. A századok folyamán a részletek változtak, az alapvető szempontok azonban nem. Eszerint az egyházlátogatás célja az igaz tant megerősíteni, az eretnekségeket eltávolítani, a jó erkölcsöket ápolni, a rosszakat megjavítani, a népet intésekkel állhatatosságra buzdítani, a hívek javát szolgálni.

Különösebben újat ebben a kérdésben a reformáció nem hozott. Magyarországon az ágostai hitvallású egyház rendelkezése a püspök kötelességei közé sorolta a vizitáció megtartását. A Helvét Hitvallást követők, azaz a reformátusok az esperest (*senior*) nevezik meg az egyházlátogatás gyakorlójaként. Azon az egyházvidéken (mai elnevezése: Tiszáninneni Református Egyházkerület), amelynek vizitációs jegyzőkönyveit adjuk közre, mint említettük, a 17. században az esperes állt a lelkészi hierarchia csúcsán. Az itt hatályos kánonok így rendelkeznek az egyházlátogatásról: „Hogy pedig mind a lelkészeket, mind magát a népet inkább meg lehessen a maga kötelességében tartani, évenként minden egyházban látogatást kell tartani az egyház bevett szokása szerint”. Egy másik korabeli törvénykönyv részletesebben szól a kérdésről: „A hűséges látogatást - vizitációt - minden évben szorgalmasan meg kell tartani és végrehajtani, hogy megvizsgáltassék, miképpen végzi az egyházban mindenik rend a maga tisztét, s mint viseli magát, hogy így a tiszta tudomány és ártatlan élet erősbödjék; az engedetlenek és hivatásuknak meg nem felelők pedig megjavíttassanak, jó életre téríttessenek, s hogy a rendetlen szabadosság által a sok gonoszásra ablak ne nyitassék, Istennek haragja fel ne gerjesztessék, és ítélete az egyházra ne vonassék. A látogatást pedig majd a zsinat kövesse, hogy a látogatók az észlelt és feljegyzett hibákat előterjessék, és a botrányt okozó vétekben találtattak a gyűlés előtt egyházi ítélet szerint szigorúan megbüntettessenek, hogy egyebek is megfélemljenek 1Tim 5,20.” Az egyházlátogatások tapasztalatait írásban rögzítették. Azok a legelső jegyzőkönyvek, amelyeket jelen kötetben közlünk, az egyházközségek vagyoni-gazdasági helyzetére koncentrálnak, lelkészi, tanítói javadalmakat tárnak elénk. (A későbbiek már nem kizárólag

ezzel a kérdéssel foglalkoznak, más szempontok szerint is betekintést engednek egy-egy eklésia életébe). Ezek a feljegyzések sajátos szempontjaik ellenére meglehetősen széles ájtót tárnak elénk egy-egy 17. századi település közösségi életének megismeréséhez. Egyház-, hely- és neveléstörténeti, valamint néprajzi forrásértékük igen jelentős.

A felső-magyarországi református egyházvidék gyülekezeteiről képet adó átfogó összeírások a 16-17. század fordulójától kezdődően állnak rendelkezésünkre. Ezek a források elsősorban utalnak arra, hogy hasonló egyházlátogatási jegyzőkönyvek ezt megelőzően is léteztek. Arra gondolhatunk, hogy ezek a dokumentumok a tizenöt éves háború nyomorúságai között megsemmisültek. Feltevésünket megerősíti az is, hogy néhány hegyaljai mezőváros nagyjából ugyanebben az időben újra összeírta törvényeit és szokásait, mert az azokat tartalmazó városkönyvek „Basta járásakor” elpusztultak. Az ungi egyházmegye 1618-ban kelt feljegyzése szerint sokáig az egyházlátogatás is szünetelt az idők viszontagságai (injuria temporum) miatt. A már említett körülmény, hogy a jegyzőkönyvek szinte kizárólag a vagyoni helyzet rögzítését tartják szem előtt, megerősíti azt a feltevést, hogy az elpusztult, legfontosabb alapidokumentumokat igyekeztek pótolni az egyházlátogatók.

Abaúji Református Egyházmegye jegyzőkönyve

Lelőhely: Sárospataki Református Kollégium Levéltára, K. gg. V. 15. Töredékes, 118 folio (2r) alakú levél. Jelenlegi állapotában kötetlen, valószínűleg nem is volt kötve. Csak egyházlátogatási feljegyzéseket tartalmaz. A szövegben elszórt adatok 1601, 1607, 1609, 1612, 1614, 1615 évek vizitációit említik. Ebben az időszakban és 1615 utáni évekből is az alapszöveget több kéztől származó betoldások egészítik ki. A legkésőbbi betoldások idejét pontosan megjelölni nem lehet, a 17. század közepére, kisebb részben a második felére tehető. A szöveg sok helyütt igen romlott, csak töredékesen olvasható. A jegyzőkönyv magyar nyelvű, elsősorban latin szavakat és mondatokat találhatunk benne.

Borsod-Gömör-Kishonti Református Egyházmegye jegyzőkönyve

Lelőhely: Sárospataki Református Kollégium Levéltára, K. gg. II. 6. Protocollum, mellyben a' Borsodi V. Tractusban lévő Predikátoroknak, O. Rectoroknak és Templomoknak jövedelmeik bé-foglaltatnak. Ez a kézirat folio (2r) alakú, 521 levél terjedelmű, melyből 101 üres s ugyanennyi hiányzik. Nagy többségében 17., kisebb terjedelemben 16. és 18. századi feljegyzéseket tartalmaz. Elsősorban megtalálhatók benne az egyházmegye életére vonatkozó adatok, legnagyobbbrészt azonban vizitációs feljegyzéseknek ad helyet. A különálló lapokat az alapszöveg lejegyzése után köthették egybe, mely során az eredeti sorrendet megbontották. Ugyanakkor a legkorábbi vizitációk feljegyzései letisztázott és átszerkesztett formában kerültek a jegyzőkönyvbe. Mindez nagyban megnehezíti az egyes egyházközségek adatai keletkezési idejének megállapítását. Az egyházlátogatók ugyanis a vizitációs körút kezdetének idejét jegyezték fel. Minden gyülekezet meglátogatása pedig a korabeli körülmények között több esztendő telt igénybe, olykor hosszabb megszakítások után fejeződhetett csak be egy-egy látogatási folyamat. A szöveggörnyezet és paleográfiai szempontok igazítanak el többnyire a helyes datálásban. Szerencsésebb esetben egyes egyházközségeknél korabeli időmeghatározást találunk. Ez a jegyzőkönyv tartalmazza csaknem minden egyházközség lelkészének a nevét az egyházlátogatás idején, mely adat szintén eligazító lehet.

Az első vizitációs feljegyzések 1596-ból valók, melyek folytatódnak mintegy száz esztendőn át, számos betoldással egészítve ki az alapszöveget. Az adatok zöme azonban a XVII. század első feléből való. A kézirat magyar nyelvű, elszórt latin szavakkal, mondatokkal, főként a címfeliratokban, szakkifejezésekben.

Az 1665, 1668, 1669 évek vizitációs feljegyzései egy valaha kötetbe foglalt protokollum lapjain találhatóak, az idők folyamán az eredeti kötéstábla elkallódott. Az irat-együttes jel-

zete: Kgg. II. 7. Rendelkezésünkre áll ennek az anyagnak egy 18. századi, protokollumban megőrzött másolata is. Jelzete: Kgg. II. 8. Mindkettő folio alakú. A terjedelem mindkét esetben 371 lap.

Ungi Református Egyházmegye

Lelőhely: Sárospataki Református Kollégium Levéltára, K. gg. IV. 5. Liber Ecclesiae seu Matricula Dioecesis Ungensis, confecta et conscripta Anno MDCXVIII. seniore Petro H. Zombori, Pastore Ecclesiae Palagiensis, consenioribus Luca Egresi Kapossiensis, Thoma [...]Jelnceno Körtveliesiensis Ecclesiarum Ministris, ad constituendam et conservandam εὐταξίαν in huj[...] dioeceseos [...]clsi[...]. Ez a kézirat 4r alakú, 450 számozott levél terjedelmű. Jelen állapotában kötetlen, a restaurált lapokon egykori kötés nyomai nem fedezhetők fel. Egyházlátogatási feljegyzéseket tartalmaz a XVII. és XVIII. századból. Az első évszámhoz kötött adat 1616-ból való, az utolsó egyházlátogatás ideje 1772-re keltezett. A 17. század 92 levél terjedelemben részesedik az iratból. Ez a rész főként század eleji feljegyzéseket tartalmaz, valamint hét anyaegyház és leányegyházainak adatait 1652-ből. Ez utóbbi feljegyzések szövege igen romlott, csak töredékesen rekonstruálható. A 17. századi szakasz jobbára magyar nyelvű, a rutén gyülekezetek első vizitációja latinul olvasható. Az 1717. évi vizitáció jegyzőkönyvei magyar nyelvűek, ezt követően ez a forrás latin nyelvű.

Zempléni Református Egyházmegye

Lelőhely: Sárospataki Református Kollégium Levéltára, K. gg. I/3 a., (korábbi kéziratári száma Kt. 15.). Liber Redituum Ecclesiasticorum Comitatus Zempléniensis, consignatus ex generali visitatione, quae fuit instituta anno Domini 16X1 visitoribus Paulo Szantai Seniore Liscensis, Matthaeo Tihemeri Ujheliensis, Johanne A. Ketskemeti, Patakiensis Ecclesiae Pastoribus.

Conscriptus manu Stephani Chuliak de Miskolcz, pastoris tunc Ecclesiae Liscensis, et dioeceseos Amanuensis. Anno 1623.

A kézirat 2r alakú, korábban 510 levelet tartalmazott, ebből azonban néhány lap elveszett. Számozása zavaros, ami részben adódhat abból, hogy a bekötés vagy újrakötés során a lapok itt-ott összekeveredtek, de abból is, hogy az újabb egyházlátogatások feljegyzéseit újra kezdték lapszámozni. A vizitációs adatokon kívül elszórva tartalmaz egyéb feljegyzéseket, zömében 17. századiakat, jóval kisebb, szinte elenyésző részben 16. és 18. századból valókat. Néhány pótlólag beiktatott irat is részévé vált a bekötés során, így például III. Rákóczi Zsigmond Gyulafehérvárott 1636. május 9-én kelt levele. Az üres levelek (lapok) száma csaknem kétszázat tesz ki, amelyeket előkészítettek a vizitációs feljegyzésekre, feltüntetve az egyházközségek nevét.

A feljegyzések mintegy háromnegyede Miskolczi Csulyak István esperes kezétől származik. A címlapon feltüntette, hogy az egyházmegye jegyzőjeként írta le Szantai Pál esperes és két lelkész társa, Tihemeri Máté és Ketskemeti A. János 1611. évi egyházlátogatásának feljegyzéseit, nyilván letisztázta azokat. A szövegbe betoldotta saját megjegyzéseit, az egyházlátogatás és a lejegyzés (1611-1623) közötti időből származó újabb értesüléseit. Szantai Pál neve mellé ezt írta: Tarczalini obiit, 1621. 15 9bris; Tihemeri nevéhez: Uyhelini obiit, 1622. 8 Junii.; Ketskemeti neve után: Rivulini obiit.; saját magára vonatkozóan pedig: Hic idem Anno 1629. 2. Maji. in generali Erdő Bénye celebrata Senior fratrum dioeceseos denunciatus est. Más kéztől is találunk későbbi betoldásokat. Az egyházlátogatási feljegyzések 1670 táján záródnak.

A jegyzőkönyv nagyobb részben magyar nyelvű, elszórt latin kifejezésekkel, mondatokkal. A szláv ajkú gyülekezetek adatait rögzítő feljegyzések latin nyelvűek.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kialakított rendjét általában érintetlenül hagytuk, csak ott szerkesztettük át, ahol az feltétlenül szükséges volt. A dokumentumokat modern átírásban közöljük, mindazonáltal bizonyos kompromisszumokkal. A hely- és családnevek betűhív átírásban szerepelnek. A helynevek melléknévi alakjai esetében a nagy kezdőbetűt meghagytuk. Bizonyos, következetesen előforduló archaikus szavakat szintén meghagytunk korabeli alakjukban: *penig*, *kedig* – pedig, *vélek* – velük, *vagyon* – van, *megyen* – megy, *lészen* – lesz, *mível* – művel, *akaradjok* – akaratum, *sohul* – sehol, stb. A személyre, illetve tárgyra utaló vonatkozó névmás egyeztetését sem végeztük el, hanem meghagytuk az eredeti formát. Általában törekedtünk arra, hogy a korabeli nyelvezet sajátos ízét megőrizzük. A központosítást a szöveg értelméhez igazítottuk. A rövidítéseket jelzés nélkül oldottuk fel.

Utaltunk rá, hogy a jegyzőkönyvek „élő” iratok voltak, tehát az újabb helyzetet, változásokat betoldások formájában rögzítették, a legtöbbször datálás nélkül. Szövegünkben az évszámmal meg nem határozott részeket *kurzív betűvel* közöljük. Abban az esetben, ha a betoldást a mondaton belül alkalmazták, azt (*zárójelben*, *kurzív betűvel adjuk*), ha önálló szövegrészként, akkor a zárójelet nem alkalmazzuk. Nem kurziváljuk a későbbi betoldást, ha az évszámmal jelölt, és világosan elkülöníthető az alapszövegtől. Az olvashatatlan, hiányos részeket [...] jellel, a bizonytalan olvasatú szöveget [?] formában jelöljük.

A helységek nevének mai alakját a jegyzetekben adjuk, a határainkon túli településekre is tekintettel, pl. Szerdahely →Bodrogszerdahely →[Szk. Streda nad Bodrogom], Zemplén vm. A vármegye megnevezésével egy-egy település korabeli – 17. századi – történeti-földrajzi helyét jelöljük. Lehetőségek szerint a névváltozásokat, községegyesítéseket is jelezzük: Málé →Serényimál (1928) →Serényifalva (1929) →Serényfalva (1957); Gömör vm. Azonosításuk során támaszkodtunk *Maksay Ferenc (szerk.): Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén Bp. 1990. 1-2.* című művére, valamint *Lelkes György (szerk.): Magyar helységnév-azonosító szótár, Baja, 1998.* című munkáját használtuk. Az időközben pusztává lett helységek meghatározását a *Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1907. Bp. 1907.* című kiadványa alapján végeztük, így jelöljük: Dienesfala →Putnok 1907*; Gömör vm. A gyakran előforduló idegen szavakat, archaikus kifejezéseket a szószedetben, a ritkábban jelentkezőket a jegyzetekben magyarazzuk. Ugyanitt adjuk a latin szövegek fordítását is. A pénzek, mértékek, gazdasági kifejezések magyarázatánál nagy haszonnal forgattuk *Maksay Ferenc: Urbáriumok XVI-XVII. század, Bp. 1959.* című, valamint *Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, Bp. 1954.* című művét. A válogatott bibliográfiával a hazai reformáció és a református egyház történetének tanulmányozásához kívánunk segítséget nyújtani.

Mértékek, pénzek, idegen kifejezések

Ab antiquo: régen, régtől fogva.

Aedilis: egyházfő, egyházközségi tisztségviselő, aki főként az egyházközség gazdasági ügyeit intézte.

Avatás: → *introductio*.

Ártány: herélt sertés.

Ászok pénz: a dézsmálás után megmaradt bor megváltása címén a földesúrnak fizetett összeg.

Asztaltartás: a tanító a lelkésznél (asztalánál) étkezett.

Átalag: kishordó, vidékenként változó űrtartalommal.

Auditor: hallgató. Így nevezték az ígehirdetés hallgatása alapján a gyülekezet tagjait.

Batka: aprópénz, szövegeinkben a → *dénár* vagy a → *poltura* megfelelője.

Campanatoris reditus: a harangozó jövedelme.

Campanatorum proventus: harangozók jövedelme.

Cathedraticum: (*cathedraticus census*) A középkorban az a pénzösszeg, amit a püspökök (és más kiváltságos főpapok) a tized átengedésének egy részéért kaptak a plébánostól. Esetünkben a protestáns prédikátor fizette ugyanezért a tizedet bérlő kamarának, olykor a földesúrnak.

Coena: úrvacsora.

Coetus: (többszire ösztöndíjas) diákok közössége.

Collega: Hivataltárs, a mezővárosokban az első lelkész mellé beosztott prédikátor.

Colligal: szavakat fűz össze; azaz olvasni tanul.

Conferál: adományoz.

Consentientes: → *fatens*.

Construál: A latin nyelvet tanuló diák mondatszerkesztését nevezték így.

Conveniál: egyezsége jut, megegyez.

Copulatio: házassági esketés.

Coquia: sorkoszt. Olykor tanító, nagyobb helyek iskoláiban pedig az ösztöndíjas diákok házanként étkeztek.

Corotz (korec): → mérő.

Csöbör, (cseber): Régi borürmérték, vidékenként változó űrtartalommal. A legismertebb a budai cseber, amely 42,42 literes volt. A tokaji kis cseber kb. 42 literrel volt egyenlő, tehát a budaihoz hasonló. Zemplén megye területén használták az 50,9 és a 88,23, Borsodban pedig az 53,5 literes csebert is.

Csötört, csetert: negyedrészt. Zemplénben a → *szaput (vékát)* értették alatta, s a köből negyedrészt jelentette.

Deák: szövegeinkben általában az iskolás diák megjelölése. A személynevek mellett azonban az iskolázott voltot, a latinos műveltséget jelenti.

Declinista: a latin nyelv kezdő részét tanuló diák.

De novo: újabban, újonnan.

Dénár (Denarius Hungarus, pénz): a magyar forint váltópénze, 1 forint = 100 dénár.

Dézsmá (decima): tized. I. (Szent) István király törvénye óta Magyarországon is megillette az egyházat a termés egytizede. A XVI. század közepétől már igen ritkán volt egyházi kézen, mert a kamara a honvédelmi költségek fedezésére bérelte. A XVII. századi nyelvhasználat a dézsmán nem feltétlenül az egyházi eredetű tizedet értette. Sokszor a földesúrnak fizetendő terméshányadot is így nevezték, gyakran a disznó, a bor után követelt dézsmát, olykor a gabonakilencedet.

Donatista: a latin nyelv alapjait tanuló diák; Donatus IV. századi nyelvész nyelvtana után nevezték így.

Dorosba: vőfély, a lakodalomban sokoldalú szerepet játszó személy.

Drabant: Gyalog szolgáló zsoldos katona. Így nevezték azonban a rendőri feladatokat ellátó, jobbágyok közül kikerülő, fegyveres szolgálókat is.

Ecclesia: Eklézsia, azaz egyház.

Elocal: bérbe ad.

Esküdt polgár: a községi, mezővárosi tanács tagja. → *judex*.

Ex beneplacito: jóakarathból. A nem kötelezően járó, de a gyakorlatban létező jövedelmi tételeket így jelölték.

Ex decimis sedecima (pars): Tizedből tizenhatod (rész). A lelkészi javadalom egyik gyakori tétele. → *octava*; → *quarta*; → *sedecima*.

Extraneus: vidéki, idegen. Egy-egy helységben a falu- vagy mezőváros közösségébe nem tartozó, másutt lakó gazdák, akik lakóhelyükön kívül szántót, rétet, vagy szőlőt béreltek, birtokoltak. Így nevezték a mezővárosok latin iskoláiban tanuló nem helybeli diákokat is.

Fatens, fatentes, (consentientes; referentes; fatentes promittentes): tanú, tanúk. A szokásjogban élő dolgok írásba rögzítésekor eskü alatt bizonyították a valós tényeket.

Fertály: negyed. → *Szapu*, → *Csötört*.

Ferton (fertonpénz): A nem helyben lakó szőlősgazdák adója volt a szőlőhegy földesurának. Nagysága vidékenként változott, készpénzből, terményből, gyümölcsből és kisállatok ajándékából állt.

Funus; funus deductio; funebris concio: temetés; temetési ígéhirdetés. A temetésen nem mindig volt prédikáció. Ha prédikáció nélkül, csak énekléssel temettek, a szolgálatot a tanító is végezhette.

Garas: általában 4 magyar dénárt érő pénz.

Garaspénz: a középkori egyházban a papnak nyújtott adomány a gyónás után, különösen húsvétkor volt szokásban. Az 1552-ben Beregszászon tartott protestáns zsinat megszüntette ugyan a fülbegyónást, úgy látszik azonban, hogy az ehhez kötődő javadalmi tétel szokásban maradt ezután is. Vö. → *offertorium*.

Generalis (synodus): teljes zsinat; egyetemes zsinat, az egész egyházmegyét átfogó gyűlés, mivel minden lelkésznek és tanítónak kötelező volt megjelenni. → *zsinat*.

Gyónó garas: → *garaspénz*.

Hegyváltás: a dézsmálás után megmaradt bor megváltása ajándékokkal.

Homlítás: a szőlő szaporításának és megújításának szakkifejezése. A 16. században a tőke föld alá döntését jelentette, később a szőlővessző föld alá bujtatását.

Hostat (hostác): külváros, gyakrabban a zsellérek által lakott falurész.

Ice: régi űrmérték, a legismertebb a budai, amely 0,84 literes volt.

Integra quarta: teljes negyedrészt, → *quarta*.

Introductio: a szlávajkú lutheránus gyülekezetek egyes szertartásait jelöli. Az összefüggés szerint keresztelésnek, illetve esketésnek fordítottuk. A kifejezés mögött azonban vallási néprajzi szokások húzódnak meg. Az *introductio sponsae* a menyasszony bevezetése a templomba, az *introductio puerperae* pedig az édesanya bevezetése a templomba a szülés után, meghatározott időben (egyházkelés). Az utóbbi szokást takarhatja az ungi jegyzőkönyvben az *avatás* kifejezés.

Irtás: erdők, bozótosok kiirtása, mocsarak lecsapolása után művelés alá fogott terület. Ezt nem sorolták az úrbéres földek közé, adót, szolgáltatást nem kellett utána fizetni, szabadon örökölhető volt, tehát kedvezmények kötődtek hozzá. → *soltész*; → *láz*.

Ispotály, ispitály: szegényház.

Item: szintén.

Judex (judex primarius): bíró (főbíró). Az egyházközségek élén a XVII. század első felében még nem volt önálló vezető testület. A politikai község és a szakrális kö-

zösség nem vált ketté, mindkettő a községi vezető testület, a tanács felelőssége alá tartozott. → *esküdt polgár*.

Juratus: esküdt. A bíró mellett a községi vezetőtestület tagja. → *esküdt polgár*.

Kalangya (kalongya, gelima): gabonaféléből álló rakás. Mennyisége helységenként is változhatott. Rendszerint 26-32 kévéből rakták össze. → *kepe*.

Káplán: segédlelkész, a mezővárosok második lelkésze.

Karácsony fája: karácsonykor adott tűzifa.

Kepe: gabonarakás, szövegeink szerint általában 52-64 kévéből állt. Többnyire a → *kalangya* kétszerese volt.

Kereszt: gabonarakás. Általában a → *kalangya* fele, tehát 13-16 kéve.

Keresztyénpénz: a tizedet fizetni nem tudó, termés nélküli jobbágyságok (zsellérek) adója.

Kila: űrmérték gabona mérésére, vidékenként változó űrtartalommal. Egyes helyeken egy, másutt két → *mérővel* vették egyenértékűnek.

Köböl (cubulus): régi borűrmérték, területileg és történetileg is változott. A 16-18. században a budai köböl 8,5 liter, az egri 23,5 liter, a miskolci 16,9 liter, a kassai pedig 13,6 liter mennyiséget jelentett. Gabona mérésére a 83 literes kassai, a 166 literes pelsőci, a 118 literes miskolci köböl volt leginkább használatos. Mindkét esetben érvényes, hogy a jelentősebb helységek saját mérőedénnyel rendelkeztek, változatos űrtartalommal.

Kötél: területmérték, amely hozzávetőlegesen megfelel a kis holdnak (1200 négyszögöl).

Láz: tisztítás, irtás, hegyi legelő.

Lectionista: olvasni tanuló diák.

Lednek: szeges borsó (hüvelyes takarmány).

Manipulus: kéve. (Legtöbbször többes szám alanyesetben. manipuli = kévék, vagy tárgy esetben: manipulos = kévéket).

Megye: így nevezték az anyaegyház és a leányegyházak együttesét, valamint a leányegyházakat együtt és külön-külön is.

Mérő (coretum): edény szemes termés mérésére, a pozsonyi mérő 62,5 literes volt, egyébként űrtartalma vidékenként változott.

Mester: - latin magister - többnyire az alsófokú iskola tanítója. A „tanító” kifejezés kizárólag a lelkészt jelölte a 17. században (lelki tanító).

Minister (Verbi Divini Minister): lelkész (Isten igéjének szolgálója).

Mola (molendium): malom (molna = malma).

Munera: ajándék. Földesúrnak járó szolgáltatás, többnyire a helyi szokás szerint, általában a főünnepeken szolgáltatták be. Leginkább baromfiból, tojásból, vajból, sajtból, apróvadból állt. Egyes helyeken a lelkészt is megillette.

Négely: tkp. légely; hordozható kis hordó, 4-6 és 14-16 literes változatban.

Nona: kilenced. A termés kilencede borból és gabonából a földesurat illette.

Notarius: jegyző.

Nyilas: a közös földekből (szántó, erdő, rét) egy-egy gazdára jutó rész.

Nyomás: az a földdarab, határrész, amelyet a termés betakarítása után a következő vetésig legeltettek. A nyomásos gazdálkodásban a szántóterületnek összefüggő részét a közösség akaratának megfelelően egységesen művelték. A két- vagy háromnyomásos gazdálkodásban a felváltva megművelt (őszi, tavaszi, parlag) területrészeket nyomásnak nevezték.

Obulus: a magyar → *dénár* felét érő pénz.

Octava: a tized nyolcadrésze, sok helyütt lelkészi javadalmi tétel.

Offertorium: a gyülekezet ünnepi ajándéka a lelkész számára. Sok helyen az úrvacsoraosztás alkalmával gyakorolták, esetleg házasságkötéskor is. Vö. → *garaspénz*.

Officium Pastoris: a lelkész tiszte, szolgálata (szolgálatának rendje).

Ordo concionandi: a prédikálás rendje.

Ortó, ortvány: → *irtás*.

Partialis (synodus): részzsinat; → *zsinat*.

Paskonca: virágos kender. Nem hozott magot, ezért kevésbé értékesnek tartották.

Passio-mondás: Krisztus szenvedésének történetét Nagypénteken elénekelte a kántor, vagy a tanító, olykor a lelkész. A középkorból fennmaradt szokást a 18. században már tilalmazta az egyházi felsőbbség.

Pastoris reditus: a lelkipásztor jövedelme.

Pénz: → *dénár*.

Polgár: a mezővárosi vagy községi bíró mellett lévő testület tagja. Nevezték esküdt polgárnak, esküdtnek is.

Poltura: általában a magyar → *dénár* felét érő aprópénz, később – a 18. században – 1 poltura = 3 dénár.

Prospicial: utána jár, utána néz valaminek, gondoskodik valamiről.

Proventus pastoris: a lelkipásztor jövedelme.

Pulsatoris proventus: harangozó jövedelme.

Quarta: a tized negyedrésze, sok helyütt lelkészi javadalmi tétel.

Quinta: ötödrész. Számos helyen lelkészi javadalmi tétel, az egyházi földek után kapott bérleti díj.

Rectoris proventus: a tanító jövedelme.

Reditus Ecclesiae: az egyház jövedelme (sokszor a helység latinosított nevével kiegészülve: *Reditus Ecclesiae Varbensis* = a varbói egyház jövedelme).

Reditus Magistri: a mester, azaz a tanító jövedelme.

Reditus Rectoris: a rektor, azaz a tanító jövedelme.

Reditus Scholae: az iskola jövedelme.

Reditus Templi: a templom jövedelme, vagyis az egyházközség vagyona, amelyből nem közvetlen személyi szükségleteket (lelkész, tanító fizetése, stb.) elégítettek ki.

Referentes: → *fatens*.

Sabbathalis: a malom szombatnap jövedelme.

Sátoros ünnepek: a három főünnep, azaz Húsvét, Pünkösd, Karácsony.

Schola: iskola.

Sedecima: tizenhatod. A tizedből a lelkésznek járó rész egyes helyeken.

Servitutis ratio: szolgálati rend. A lelkész, ritkábban a tanító, szolgálatának a beosztása azokon a helyeken, ahol egy lelkész (tanító) több helységben is szolgálatot teljesített.

Sing: régi hosszmérték, 62,2 cm.

Soltész: a felvidéken használatos kifejezés. Eredetileg olyan telepítvényesek neve, akik vállalták, hogy embereikkel egy területet művelhetővé tesznek. A soltészok egyúttal a telepések kiváltságot élvező bírái is voltak. Szövegünkben inkább a telepés falu lakóját jelenti.

Szapu: régi űrmérték, szemes termény mérésére szolgált. Általában a → *köböl* negyede, bár vidékenként ez is változhatott (hozzávetőlegesen 20, 30, 40 literes űrtartalommal).

Szent János adója: Szent János napján, december 27-én – esetleg június 24-én – szedett adó vagy ajándék.

Szent Mihály adója: Szent Mihály napján, szeptember 29-én szedett adó.

Szer: 1. rend, sor. 2. utca, falurész.

Tanító: lelki tanító – a lelkész.

Tanorok: elkerített föld, mező. Az irtvány földeket gyakran el-, vagy körülkerítették. Ebből adódóan a *tanorok* dülönévvé vált.

Usus: használat, gyakorlat, szokás.

Utensilia Sacramentaria: szentségekhez való eszközök. Azok a templomi felszerelések, amelyek az úrvacsora és a keresztség kiszolgáltatásához szükségesek.

Ut supra: mint fent.

Véka: űrmérték gabona mérésére, általában a → *köböl* negyede; → *szapu*.

Verő ártány, verő disznó: levágásra alkalmas (herélt) disznó.

Vincellér: a szőlő műveléséhez értő szakember.

Visitatores: egyházlátogatók.

Zsellér: általában jobbágytelekkel nem rendelkező, de földesúri függésben élő paraszt. Sokszor így nevezik a töredéktelken gazdálkodó, vagy a marhátlan jobbágyot is.

Zsinat: egyházi gyűlés; a 16-17. században a generalis zsinaton minden lelkész és tanító megjelent, a partialis zsinaton csak a lelkészek egy része.